

ISSN 0350-185x

UDK 808

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

LXVI

*У СПОМЕН НА АКАДЕМИКА
ИРЕНУ ГРИЦКАТ*

Уређивачки одбор:

*др Јасна Влајић-Појовић, др Даринка Горјан-Премк,
др Милка Ивић, др Лили Лаикова, др Александар Лома,
др Софија Милорадовић, др Александар Младеновић, др Мирослав Николић,
др Асим Пецо, др Предраг Пипер, др Слободан Ремейић, др Андреј Н. Собољев,
др Живојин Сјанојчић, др Срејко Танасић, др Зузана Тојолињска,
др Драго Ћујић, др Виктор Фридман*

Главни уредник:

Предраг Пипер

БЕОГРАД
2010

ZUZANNA TOPOLIŃSKA

Македонска академија на науките и уметностите

TEORETYCZNE ASPEKTY PRAC SYNTAKTYCZNYCH IRENY GRICKAT

We wszystkich pracach syntaktycznych Grickat w centrum uwagi autorki znajduje się składnia współczesnego języka serbskiego i historia składni tego języka, a raczej, dokładniej: semantyka i pragmatyka wybranych konstrukcji morfosyntaktycznych w historii i w dniu dzisiejszym języka serbskiego. Grickat wprawdzie nie posługuje się terminem 'morfosyntaksa', jednak regularnie bierze pod uwagę zmienność wykładników morfologicznych badanych konstrukcji i pragmatyczną motywację tej zmienności, m. in. tzw. „znaczenie leksykalne” zaangażowanych w tych konstrukcjach leksemów. Charakterystyczny jest dla niej całościowy ogląd tekstu językowego na wszystkich poziomach jego struktury formalnej, co zresztą sama niejednokrotnie stwierdza *expressis verbis*.

Wyrazy kluczowe: Irena Grickat, teoria języka, język serbski, składnia, semantyka, pragmatyka.

Moje uwagi w tym tekście oparte są przede wszystkim na trzech pracach Ireny Grickat. W porządku chronologicznym są to pozycje: *O perfektu bez pomoćnog glagola u srpskohrvatskom jeziku i srodnim sintaksičkim pojavama*, SANU 1954 (w dalszym tekście cytowane jako GRICKAT 1954), „O nekim vidskim osobenostima srpskohrvatskog glagola” – referat wygłoszony na 4-ym Międzynarodowym Kongresie Sławistów w Moskwie, JF 22/65–130, 1958 (dalej: GRICKAT 1958), i *Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika*, Narodna biblioteka SR Srbije, Beograd 1975 (dalej: GRICKAT 1975). Korzystałam również z pracy *Aktuelni jezički i tekstološki problemi u starim srpskim ćirilskim spomenici-*

ma, Narodna biblioteka SR Srbije, Beograd 1972 (dalej: GRICKAT 1972). Niestety nie miałam możliwości odświeżyć w pamięci kilku artykułów Grickat poświęconych pokrewnej problematyce, jednak – o ile mogę się zorientować na podstawie *Bibliografii* opublikowanej w JF 2002 – chronologia publikacji tych artykułów wskazuje, że zawarte w nich wnioski znalazły odzwierciedlenie w wymienionych wyżej publikacjach książkowych.

We wszystkich pracach syntaktycznych Grickat w centrum uwagi autorki znajduje się składnia współczesnego języka serbskiego i historia składni tego języka, a raczej, dokładniej: semantyka i pragmatyka wybranych konstrukcji morfosyntaktycznych w historii i w dniu dzisiejszym języka serbskiego. Grickat wprowadzie nie posługuje się terminem „morfosyntaksa“, jednak regularnie bierze pod uwagę zmienność wykładników morfologicznych badanych konstrukcji i pragmatyczną motywację tej zmienności, m. in. tzw. „znaczenie leksykalne“ zaangażowanych w tych konstrukcjach leksemów. Charakterystyczny jest dla niej całościowy ogląd tekstu językowego na wszystkich poziomach jego struktury formalnej, co zresztą sama niejednokrotnie stwierdza *expressis verbis*.

Muszę tu – zanim przejdę na właściwy komentarz tekstów Grickat – parę słów powiedzieć *pro domo mea*. Moje długoletnie prace poświęcone składni języka macedońskiego i miejscu tego języka w świecie językowym słowiańskim i bałkańskim sprawiły, że teksty Ireny Grickat są mi bardzo bliskie. Powtórne spotkanie z tym tekstami w ostatnich tygodniach dało mi bardzo dużo, muszę przyznać: dużo więcej, niż wtedy, kiedy czytałam je po raz pierwszy przed 30–40 laty. Jestem serdecznie wdzięczna kolegom serbskim, że powierzając mi napisanie tego artykułu zapewnili mi odnowienie kontaktu z myślą naukową, z warsztatem naukowym i z ogromną wiedzą faktograficzną Ireny Grickat. Żałuję, że nie było mi nigdy dane wejść w osobisty kontakt z autorką. Zarazem, o ile nasze wizje języka i jego funkcji w czasie i w przestrzeni są bardzo bliskie, o tyle metajęzyk, w którym myślimy i w którym te wizje prezentujemy, różnią się zasadniczo. Grickat przychodzi do lingwistyki od filologii. Jej umiejscowienie – w pracowni Słownika SANU, w dziale archiwalnym Biblioteki Narodowej Serbii – częściowo tylko tłumaczy jej ogromną wiedzę faktograficzną, znajomość tekstów staroserbskich, a także jej wszechstronne odczytanie w literaturze naukowej sławistycz-

nej, romanistycznej, bałkanistycznej... Główny czynnik to wielka pasja naukowa i umiejętność organizowania warsztatu pracy. Fascynujące jest dla mnie odnajdywanie w jej tekstach ujęć i wniosków, które dyktuje jej wiedza i intuicja naukowa, a które w latach, kiedy Irena Grickat zaczynała swoją działalność naukową (początek lat 50-tych minionego wieku) stanowiły nowość jeszcze nie zamkniętą w gorsecie odpowiedniej terminologii, a raczej: w tych wielu różnych gorsetach teoretycznych i terminologicznych, które utrudniają nam dzisiaj życie. Nie ma w jej tekstach deklaracji na temat wybranej i rozbudowywanej przez nią teorii języka, a „teoretyczny” znaczy po prostu: ‘ważny dla zrozumienia mechanizmów funkcjonowania języka i jego ewolucji w czasie i przestrzeni’.

Już w pierwszej poważnej pracy, poświęconej analizie semantycznej i stylistycznej serbskiego *esse*-perfektu bez *copuli*, widoczna jest postawa charakterystyczna dla całej drogi naukowej Grickat, a rzadka w tamtych latach, zwłaszcza w jugosłowiańskim środowisku językoznawczym: konsekwentne wyjście od pragmatyki i semantyki jako jedynego klucza do całej „materii językowej”. Serbski „krótki perfekt” stanowi zjawisko bardzo ciekawe i trudne w interpretacji bez szerokiego tła historyczno-porównawczego z jednej strony i subtelnej analizy stylistycznej z drugiej. W monografii Grickat oba te momenty są w pełni wykorzystane. Autorka swobodnie, acz bardzo ostrożnie porusza się w delikatnej materii analizy stylistycznej, przytacza liczne paralele słowiańskie, przede wszystkim z języków bezpośrednio sąsiadujących z serbskim, a także paralele bałkańskie. Jako macedonista żałuję, że monografia powstawała w czasie, kiedy macedoński materiał językowy był w literaturze językoznawczej niemal nieobecny, a właśnie ten materiał okazuje się – w moim pojęciu – najbardziej pomocny w analizie badanego zjawiska.

Wnioski Grickat na temat genezy i sposobu funkcjonowania „krótkiego perfektu” serbskiego są do dziś w pełni aktualne i stanowią ostatnie słowo serbistyki w tej materii. Zastanawia, dlaczego autorka nie wróciła do tej problematyki i do tych wniosków w późniejszych swoich pracach poświęconych specyficznie bałkańskiej ewolucji morfosyntaktycznej. Wydawałoby się, że jej wnioski prowadzą bezpośrednio do związków sytuacji serbskiej z wykładnikami kategorii ewidencjalności i admiratywności w innych językach bałkańskich – cały ten kompleks

zjawisk znajduje się dziś w centrum uwagi bałkanistów, a także badaczy innych grup językowych.

Monografia obfituje w cenne teoretycznie uwagi na temat (nie)możliwości pełnej rekonstrukcji staroserbskiego języka mówionego, ani – zważywszy *ex definitione* fragmentaryczną informację, jaką niosą zabytki piśmiennictwa – staroserbskiego języka pisanego, na temat interferencji starocerkiewnosłowiańskiego i staroserbskiego w tekstach pisanych, na temat różnic – nie tylko treściowych i stylistycznych – między językiem piśmiennictwa w węższym sensie i literatury pięknej.

Rozważania stylistyczne Grickat, przedstawiona dyferencjacja użyć „krótkiego perfektu“ w zależności od kontekstu i konsytuacji to *de facto* cała teoria pragmatyki językowej, choć – rzecz prosta – słowo „pragmatyka“ tu nie pada.

Zwraca uwagę i daje do myślenia koncepcja bliskiego związku między *esse*-perfektem w językach słowiańskich z jednej i tzw. frazą nominalną z drugiej strony, tj. analiza funkcji *participium perfecti activi* jako orzecznika (predykatu nominalnego) ; por. szczególnie formułę parafrazy **onъ jestъ prišelъ* ‘on jest tym, który przyszedł’ (GRICKAT 1954: 168–169), która pojawi się później (GRICKAT 1975) jako uniwersalna formuła eksplikacji (por. niżej).

Kolejna poważna rozprawa Grickat, której nie sposób tu pominąć, to jej referat na 4-ym Międzynarodowym Kongresie Słowistów w Moskwie poświęcony problematyce aspektu werbalnego w języku serbskochorwackim. Autorka zwraca uwagę na znaczną ilość czasowników dwuaspektowych w tym języku i stara się ustalić genezę i systemową motywację tego zjawiska. W grę wchodzi wewnątrzkatégorialna semantyczna derywacja aspektowa, która pozwala imperfektiwom pojawiać się wtórnie w kontekstach zastrzeżonych dla perfektiwów – autorka przyczynę widzi w relatywnej archaiczności systemu aspektowego w językach południowosłowiańskich, w słabo rozwiniętej w tych językach prefiksacji i w braku prefiksu zdolnego przejąć funkcję czysto strukturalną.

W szerszej perspektywie Grickat wiąże to zjawisko z drogami dywergencji języków genetycznie bliskich i specyficznie z sytuacją bałkańskich języków słowiańskich i charakterystycznymi dla nich zakłóceniami w funkcjonowaniu odziedziczonego systemu aspektowego.

Można by się pytać, skąd w moim tekście, poświęconym – zgodnie z tytułem – problematyce syntaktycznej, *passus* zajmujący się (morfologiczną? gramatyczną? słowotwórczą?) kategorią aspektu. Odpowiedź jest prosta – w tej pracy Grickat *de facto* zajmuje się problematyką związków gramatyki i słownika, morfosyntaksy i słowotwórstwa, jednym słowem – podobnie jak we wszystkich swoich pracach, zajmuje się mechanizmami funkcjonowania języka, m.in. w poziomie syntaktycznym.

Najpoważniejsza monografia Grickat, która w moim pojęciu stanowi niezbędny segment ciągle jeszcze niestety nieistniejącej gramatyki historycznej języka serbskiego, to *Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika* (1975). W centrum uwagi autorki znajduje się – zgodnie z jej terminologią – rozwój serbskiej hipotaksy. W moim metajęzyku powiedziałabym, że przedmiotem analizy jest kształtowanie systemu konektorów wprowadzających zdania względne (tj. zdania-modyfikatory członu konstytutywnego grupy imiennej) i zdania komplementarne (tj. zdania-argumenty propozycyjalne predykatów 2-go rzędu), a także systemu predykatów spójnikowych (tj. predykatów 3-go rzędu) konstytuujących konstrukcje kauzalne. Przez konektor rozumiem tu pusty semantycznie wykładnik akomodacji morfosyntaktycznej, podczas gdy predykat spójnikowy to predykat przyjmujący wyłącznie argumenty propozycyjalne.

Zgodnie z moim rozumieniem zdań złożonych, istnieją trzy typy takich zdań: 1) czysto asocjatywne (które, ogólnie biorąc, odpowiadają tradycyjalnemu pojęciu parataksy), 2) temporalne i 3) kauzatywne. Asocjatywne są *ex definitione* poza sferą zainteresowań Grickat, natomiast temporalne mają własne wyspecjalizowane wykładniki spójnikowe konstytuujących je predykatów. Stąd kompleksowa analiza Grickat obejmuje tylko zdania kauzatywne, semantycznie najbardziej złożone. Odzwierciedlają one mechanizmy naszego wnioskownia, a wykładniki konstytuujących je predykatów strukturalnie przedstawiają mniej lub bardziej zleksykalizowane sekwencje sekwencje morfemów prepozycyjalnych, pronominalnych i/lub spójników asocjatywnych i modalnych partykuł adwerbalnych. Właśnie sposób kompozycji tych elementów jest przedmiotem badań Grickat i pozwala jej wykryć liczne paralele bałkańskie, przede wszystkim słowiańsko-romańskie.

Wspomniany kompleks problemów to niewątpliwie jeden z najważniejszych kompleksów decydujących o dzisiejszym wyglądzie składni tzw. bałkańskich języków słowiańskich. Grickat i tutaj, jak i w innych swoich pracach, dowodzi – na bazie bogatej dokumentacji – że język serbski należy do tej grupy językowej w znacznie większym stopniu, niż to się zazwyczaj przyjmuje. Sama autorka jeden z wstępnych rozdziałów swojej monografii tytułuje „Istorija srpskohrvatskog jezika u svetlu balkanske miksoglotije“ (GRICKAT 1975: 39–59). Jedną z jej najciekawszych tez, którą współczesne badania bałkanistyczne nieustannie w różnych aspektach potwierdzają, to dominujący wpływ czynnika romańskiego na ewolucję morfosyntaktyczną słowiańskich języków Bałkanów. Mowa tu o wpływie, którego początki sięgają początków bałkańskiej historii tzw. Słowian południowych i początków ortodoksyjnego piśmiennictwa słowiańskiego na Bałkanach, a więc zarówno o wpływie łacińskich tekstów biblijnych, jak i o wpływie tzw. wulgarnej łaciny na żywe dialekty słowiańskie, jak wreszcie o późniejszych wpływach dialektów istroromańskich, arumuńskich czy megle-norumuńskich na sąsiadujące dialekty słowiańskie.

Od wydania pierwszej monografii lingwistycznej Grickat, pojawił się szereg poważnych prac lingwistycznych poświęconych analizie dialektów macedońskich. Są to przede wszystkim prace B. Vidoeskiego, także B. Koneskiego, czy polskiego macedonisty Z. Gołąba. Grickat śledzi i sumiennie wykorzystuje całą tę literaturę, co pozwala jej wypełnić lukę oddzielającą – w sensie geografii tzw. bałkanizmów – terytorium dialektów serbskich od terytorium dialektów bułgarskich. *Notabene*, co stanowi dzisiaj *bonum communis* bałkanistyki – okazuje się, że „najbałkańskie z bałkańskich“ są dialekty centralno-zachodnio-macedońskie, które czerpały i czerpią z tych samych źródeł romańskich, co południowo-wschodnie dialekty serbskie. Jednak ta „wschodnia dymenzja“ nie wyczerpuje, jak dowodzi Grickat, bezpośrednich kontaktów serbsko-romańskich. Czynniki romański jest aktywny również na zachodnich rubieżach południowej Słowiańszczyzny, na terenach, na których kształtował się współczesny serbski język standardowy.

Na uwagę zasługuje wprowadzone przez autorkę pojęcie eksplicacji (GRICKAT 1975: 78 i n.) i związane z nim uniwersalne formuły typu *to, co...*; *to, kto...*; *to, jak...*; *to, że...* – „nominalizacja syntaktycz-

na“ tego typu jest zabiegiem pozwalającym wbudować zdanie w grupę imienną lub w inne zdanie proste (= nie złożone), przy czym „logistyka zaimkowa“ zapewnia koherencję tekstu. Jest to zarazem jeden z podstawowych zabiegów prowadzących do wykształcenia nowych sekwencji spójnikowo-predykatywnych i baza wielofunkcyjności poszczególnych elementów tych sekwencji – problematyka, której Grickat poświęca szczególnie dużo uwagi.

Ciekawe są uwagi autorki dotyczące paraleli romańskich w interpretacji wykładników bardzo dla Bałkanów ważnej opozycji /+/- faktywność/, a także kontrastu /+ posteriornosć/ ~ /+ anteriornosć/ (GRICKAT 1975: 76 i n.; 141 i n.). Paralela ta, jak się wydaje, a o czym Grickat nie wspomina, wydaje się także bezpośrednio relewantna dla losów bałkańskiego synkretyzmu D=G.

Specjalny blok tekstu (p. t. „Iz problematike glagolskog roda i glagolskog vida“) poświęcony jest m.in. podstawowym formom diatetycznej wariacji w serbskim tekście; szczególnie ciekawe są uwagi dotyczące tzw. kategorii tranzytywności (jej ekspansja w serbszczyźnie – znów cecha bałkańska!) i kategorii refleksywności.

Zamykający monografię rozdział teoretyczny przynosi szerokie spojrzenie na przejawy bałkańskiego analityzmu. Autorka podkreśla tu raz jeszcze całościową percepcję struktury zdaniowej i współgrę czynników morfologicznych i syntaktycznych. Zwraca m. in. uwagę na związek między zanikiem odziedziczonego rozbudowanego systemu imiesłowów i specyficznym rozwojem hipotaksy, raz jeszcze zwraca uwagę na liczne w przekładach biblijnych elementy składni łacińskiej. Nieznane są jej niestety wyniki nowszych badań składniowych dialektów północno słowiańskich, które wskazują, że pewne modele syntaktyczne – oceniane przez nią przez pryzmat bałkańskiej interferencji – stanowią uniwersalne cechy składni nienormowanego języka mówionego.

Ostatnia wspomniana na początku tego tekstu praca Grickat, *Aktuelni jezički i tekstološki problemi u starim srpskim ćirilskim spomenici-ma* (Bgd 1972) chronologicznie poprzedza *Studije iz istorije...* i – zgodnie z zapowiedzią daną w tytule – przynosi uporządkowany inwentarz problematyki godnej opracowania w drodze do rekonstrukcji historii składni serbskiej. Jest to zarazem przygotowanie warsztatu dla tej drugiej książki, zważywszy że autorka analizuje w niej wiele wskazanych w owym inwentarzu problemów.

W nawiązaniu do chronologii prac Grickat wydanych przez Bibliotekę Narodową Serbii chciałabym przed zakończeniem tego tekstu poświęcić chwilę uwagi jej warsztatowi i jej metodologii. Jak już wspomniałam, jej rozmyślania lingwistyczne mają solidne zaplecze filologiczne, dzisiaj niestety u młodszych badaczy rzadko spotykane. Imponuje jej potrzeba udokumentowania każdego twierdzenia i zaznajomienia się z historią problemu w dostępnej literaturze przedmiotowej. Jej uwagi rzadko mają charakter polemiczny, natomiast zawsze przynoszą konkretną, najczęściej nową informację, informację, która skłania do myślenia i wskazuje kierunki dalszych badań. O tych rozsianych we wszystkich jej pracach inspirujących uwagach możnaby jeszcze długo pisać. Wiele z nich ma wszelkie cechy intuicyjnego prekursorstwa, „wyprzedzania ducha czasu“. Jednak ta intuicja wspiera się na głębokiej wiedzy nie tylko z zakresu historii języka jako takiego, ale i historii piśmiennictwa i historii kultury Bałkanów.

Ireny Grickat nie ma już wśród nas. Myślę, że obowiązkiem serbskiej nauki o języku jest przygotowanie pełnego krytycznego wydania jej prac lingwistycznych.

Резиме

Зузана Тополињска

ТЕОРИЈСКИ АСПЕКТИ СИНТАКСИЧКИХ РАДОВА ИРЕНЕ ГРИЦКАТ

У свим синтаксичким радовима Ирене Грицкат у центру ауторкине пажње налази се синтакса савременог српског језика и историја његове синтаксе, а прецизније: семантика и прагматика одабраних морфосинтаксичких конструкција у историји српског језика и данас. Ирена Грицкат се, додуше, није служила термином „морфосинтакса“, али је ипак редовно узимала у обзир променљивост морфолошких облика испитиваних конструкција и прагматичку мотивацију те променљивости, поред осталог тзв. „лексичка значења“ лексема употребљених у таквим конструкцијама. За њу је био карактеристичан комплексан поглед на целину текста и на све нивое његове формалне структуре, што је, уосталом, сама не једном *expressis verbis* посведочила.